

Kulturinstitution, medium, arkiv

Bibliotekets symboliska betydelse i kultur och samhälle

Göran Bolin

Vad är ett bibliotek? Den frågan kanske vi inte så ofta ställer oss – kanske för att svaret synes så självklart, om än något varierande för olika personer. De flesta skulle sannolikt svara något i stil med "en samling böcker", eller kanske "en mötesplats, ett ställe där man kan läsa de senaste tidskrifterna och dagstidningen, träffas och samtala med andra". För återigen några skulle det vara ett ställe där man kan låna en dator och surfa på nätet utan att betala. För oss som är lärare och forskare är biblioteket också ett arbetsredskap, en funktion som kan hjälpa oss i vårt värv att som lärare förmedla, och som forskare skapa ny kunskap. För ett universitet är ett bibliotek livsviktigt, och kvaliteten på ett bibliotek har direkt betydelse för kvaliteten på den undervisning och den forskning som bedrivs. Så omges också lärosätens bibliotek av en air av prestige, de befinner sig i hjärtat av verksamheten, och inte sällan läggs mycken omsorg ner på deras arkitektoniska utformning, samt på att få nyanlända studenter att snabbt bekanta sig med dess samlingar och resurser.

För mig som medie- och kommunikationsforskare med intresse för de långa historiska dragen i den mänskliga kommunikationens och mediernas historia har biblioteket dock en vidare betydelse. Det kan därför vara vårt att i detta sammanhang vidareförmedla några tankar kring biblioteket som, vill jag hävda, en av de centrala instanser kring vilken samhällen organiseras och kulturer skapas. Man kan, menar jag, på goda grunder hävda att biblioteket och de kunskapssamlingar som bibliotek hårbärgerat genom historien haft en central betydelse som en av mänsklighetens viktigaste kulturinstitutioner – en institution som möjliggjort kommunikation mellan människor över tid och rum, och som genom detta varit ett oundgängligt verktyg för människans utveckling som samhälls- och kulturvarelse.

De tankar jag presenterar här ska uppfattas som ett antal nedslag för att belysa den betydelse som biblioteket har haft i den mänskliga kommunikationens historia. De utgår bland annat från hur jag själv introducerar ämnet medie- och kommunikationsvetenskap för våra nyantagna grundstudenter, det vill säga som en disciplin som studerar kommunikativa fenomen som sträcker sig tillbaka till människans gryning, till de första stapplande stegen på väg mot skapandet av kulturer och samhällen.

Framställningen är kulturhistoriskt orienterad och jag har anammat ett tydligt utvecklingsperspektiv. I likhet med antropologen Ulf Hannerz ser jag kulturer som "sociala företeelser som har att göra med medvetande och kommunikation" (Hannerz 1990: 7). Synsättet fokuserar i Hannerz tappning på kulturer, men har sin samhällsorienterade parallell hos filosofen John Dewey (1916/1997), som menade att det är i den mänskliga kommunikationen, i själva meningsutbytet människor emellan, som samhällen existerar. "Det är inte bara så att samhället fortlever *genom* kommunikation – utan man kan mycket väl säga att det existerar *i* överföring [transmission] och *i* kommunikation", lyder ett ofta använt citat från Dewey (1916/1997: 38, jfr. Carey 1975: 2). Det är således inte fråga om att samhällen medieras *genom* överföring av information, utan att samhället i sig är *inneslutet i* själva den mänskliga kommunikationen, i allas våra sätt att kommunicera med varandra. Kommunikation ses här som en grundläggande beståndsdel både i skapandet av samhällen (som en organisatorisk princip) och kulturer (som levnadsmönster, normuppsättningar och meningsgemenskaper). Utan kommunikation skulle följaktligen inget av dessa fenomen existera (och man kan även hävda att det är människans förmåga till komplex kommunikation som gör henne till människa över huvud taget).

* * *

Det är således i kommunikationen som kulturer och samhällen skapas, och därmed utgör medier, i betydelsen tekniker för att göra inre mening till delad mening, "kulturens särskilda teknologi" (Hannerz 1990: 7). De kulturtekniker som stått människan till buds har dock skiftat genom historien. De mest basala av dessa tekniker är knutna till den mänskliga kroppen, till det vi kan uttrycka genom tal och gester. Nu kan man ju förledas att tro att talet och gestiken är i avsaknad av tekniska aspekter. Inget kunde vara mer felaktigt. Även det talade ordet kan teknologiseras, och tidigt utvecklades minnestekniker eller mnemotekniska funktioner för att hindra viktiga kunskaper från att glömmas bort. "Rytm, språkliga formler och berättarmönster är inte dekorationer och pynt utan tekniska redskap", som den norske idéhistorikern Trond Berg Eriksen (1987/1989:15) uttrycker det (jfr. Ong 1982/1991:46ff).

Den mänskliga kroppen bär dock i kommunikativt avseende på ett antal begränsningar, både rumsligt och tidsmässigt. Visserligen medger minnesteknikerna ett visst mått av kommunikation över tid genom att ramsor och verser traderas. Men även om detta skapar en historisk kontinuitet utsträcks endast kommunikationen i rummet till dem som är närvarande på samma plats i kommunikationsögonblicket. Ljudet har nämligen den egenskapen att det är borta så fort det har klingat ut, och trots att minnestekniker kan utnyttjas för att bevara själva det idéinnehåll som förmedlats, finns det en rumslig begränsning inbyggd i kommunikationssättet. Den mänskliga hjärnans kapa-

citet att minnas utgör också en begränsning, även om denna kapacitet något ökas med hjälp av mnemotekniska hjälpmedel.

Ett språng i den kommunikativa utvecklingen sker därför då människan börjar utveckla ett skriftspråk. I skriftspråket får den mänskliga tanken en mer beständig form, vilket är av avgörande betydelse för vår möjlighet att ta del av historiska berättelser. Gilgamesh-eposet, som den äldsta kända nedtecknade berättelsen med ett ursprung daterat till åtminstone 2000-talet f.Kr., talar exempelvis till oss idag på ett sätt som inga minnestekniker kan hjälpa oss med.¹

Språng är dock kanske inte den mest adekvata benämningen på detta utvecklingssteg i den mänskliga kommunikationens historia. Det är snarare fråga om en långsam revolution (för att låna ett begrepp av Raymond Williams, 1961/1965), där till exempel målningarna i Altamira-grottorna i Spanien, utförda för ungefär 15 000 år sedan utgör den tidiga åndan av tidsspektret, och där abstrakta skrifttecken i form av kilskrift som i fallet med Gilgamesh-eposet utgör ett slags slutpunkt – något som således inträffar flera tusen år senare. Utvecklingen från piktogram till alfabet är en långdragen process, där de ikonografiska avbildningarna successivt lösgör sig från sin referent i den sociala verkligheten för att så småningom bli abstrakta tecken som kan kombineras ihop till nya enheter och därmed frigöra och utveckla den mänskliga tanken.

De förstatliga eller arkaiska stamsamhällen som helt hade att förlita sig på det talade ordet kännetecknades av en tämligen enkel organisatorisk uppbyggnad, med låg grad av arbetsdelning och med alla samhällsliga funktioner väl integrerade (Nordenstreng 1977: 15). Med skriftspråkets införande skedde en successivt ökad arbetsdelning och därmed också en ökad samhällslig komplexitet, där skriftspråket tidigt intog en ordnande funktion som kunde knytas till handel och hushållning, samt lagstiftning och reglering (i den mån dessa "moderna" begrepp kan användas för de betydligt mindre komplexa fenomen som existerade vid denna tid) (jfr. Habermas 1981/1987: 155ff).

Det finns också avgörande skillnader mellan orala kulturers sätt att berätta, och skriftspråkliga kulturer. Oralt berättande kännetecknas av att vara additivt (snarare än underordnande), sammanställande (snarare än analytiskt), redundant och ordrikt, konservativt och traditionellt, nära den mänskliga livsvärlden (erfarenhetsbaserat), agonistiskt (kampinriktat), empatiskt och deltagande snarare än objektivt distanserat, homeostatiskt (förankrat i nutiden, det vill säga, det som är irrelevant glöms bort), och situationsbundet snarare än abstrakt. Med skrifttekniken utvecklas i stället ett linjärt berättande, där komplexiteten har möjlighet att öka, och berättelser blir analytiska, distanserade och hierarkiskt uppbyggda (Ong 1982/1991: 50ff).

¹ Se t.ex. den kommenterade utgåvan i översättning av Lennart Warring och Taina Kantola (u.å./2001).

Det finns också en annan skillnad mellan Altamira-grottornas piktogram och de tolv lertavlor på vilket Gilgamesh-eposet är nedtecknade. Lertavlor är ett mobilt medium, som kan förflyttas i rummet. Den som vill ta del av Altamira-målningarna får vackert bege sig till den plats där de "nedtecknades" (eller söka upp dem på Internet – men då är det fråga om att ta del av en representation av dem). Denna rumsliga statiskhet delar de med hållristningar, runstenar och andra fast förankrade kommunikationsmedel. Lertavlor, däremot, kan trots sin relativa otymplighet, flyttas i rummet. De medger därmed också att bli insamlade och förda till en plats tillsammans med andra texter, nedtecknade på andra platser. Man skulle kunna uttrycka det som att produktionsplats och konsumtionsplats separeras i och med övergången till mobila kommunikationsmedier. Denna utvecklingstendens underlättas sedermera med införandet av djurhudar, papyrus, pergament och så småningom papper, vilka är material som är ännu lättare att frakta (men som å andra sidan har nackdelen av att vara mindre tidsmässigt beständiga, och mycket känsliga för skador från brand och fukt). Och det är här som biblioteket träder in på den kommunikationshistoriska arenan.

* * *

I den kirografiska skriftkulturen blev texter således så småningom flyttbara genom uppkomsten av lättare nedteckningsmaterial. Dock var antalet kopior av en enskild skrift fortfarande begränsat, eftersom varje text måste kopieras för hand. Det begränsade antalet kopior gjorde därför att läsaren fortfarande oftast fick komma till texten. Här kan man säga att biblioteket utgjorde en praktisk lösning på problemet med få kopior. Kommunikationsmässigt kan man alltså säga att biblioteket vid denna tid fungerade centraliserande, genom att koncentrera mänsklighetens vetande till en och samma plats. Denna centralism hade sina uppenbara poänger. I biblioteket kunde de som var intresserade av att studera andras tankar skaffa sig tillgång till dessa, samlade på ett och samma ställe. Detta blir då också en plats för likasinnade kunskapsörstande personer att träffas och i gemenskap reflektera över tankarna.

Det mest berömda biblioteket under antiken är utan tvekan biblioteket i Alexandria, grundat omkring år 280 f.Kr. Biblioteket lär ha rymt hundratusentals bokrullar, kanske upp till 700 000 stycken, vilka samlats in inte bara från närliggande områden, utan från hela den då kända världen. Till skillnad från många privata bibliotek var Bibliotheca Aleksandrinans samlingar åtkomliga för dem som ville studera litterära, matematiska, astronomiska eller fysiska problem, alltså en verksamhet som i mycket liknar våra dagars universitet. Bibliotekets uppdelning i läsesalar, parker, föreläsningssalar och mötesrum antyder något av en sådan förlaga, och när jag i inledningen pekade på bibliotekens symboliska plats vid universitetens campusområden ska det snarare förstås som att biblioteken i själva verket är universitetets utgångspunkt och ursprung. Några av antikens mest kända tänkare, som till

exempel Euklides och Pytagoras, lär ha tillbringat en tid i biblioteket i Alexandria för att studera skrifter. Biblioteket samlade således inte bara in texter från olika delar av världen, det drog även till sig en internationell skara av besökare.

Biblioteket i Alexandria är inte bara berömt för sina stora och unika samlingar av texter, utan också för sitt omtvistade öde – brann det ner, eller förföll det sakta på grund av vanskötsel? En vanlig förklaring till bibliotekets undergång som funnit stöd i flera antika källor är att det förstördes i en brand när Julius Ceasar anföll Alexandria år 47 f.Kr. Dessa redogörelser är dock nedtecknade långt efter det att händelsen ska ha ägt rum, och det finns mycket som talar för att biblioteket fanns kvar efter Ceasars anfall. En annan version hävdar att biblioteket förstördes som ett resultat av kristnas försök att rensa ut hedniska tempel. Ytterligare en förklaring skulle vara att det förstördes av araber. Bristen på säker historisk kunskap ger förstås rika möjligheter för den propagandistiskt lagde att söka anklaga antagonister genom historien, och så har flera av dessa förklaringar också kommenterats. Den mystik som omger biblioteket är förmodligen också en av förklaringarna till varför det ägnas så stort utrymme på olika nationella versioner av Wikipedia (bl.a. den svenska, den engelska och den danska, vilka jag delvis utnyttjat i min beskrivning, inte minst för deras generösa vidarehänvisning till andra webbkällor). Men berömdheten beror också på att biblioteket i sig utgjorde sinnebilden för mänsklighetens samlade vetande vid denna tid, och att det stått som förebild för modernare kunskapscentra, där biblioteket med sina skrifter blivit en medierande länk mellan generationer av tänkare.

* * *

Den kanadensiske litteraturvetaren Marshall McLuhan myntade i mitten av 1960-talet uttrycket "the medium is the message" (McLuhan 1964 & 1967). Det medium som McLuhan närmast hade för ögonen var televisionen, även om han med sin slogan menade att varje nytt medium hade denna effekt vid sitt inträde på den kulturella arenan. Tanken bakom uttrycket var att den samhällseliga effekten av varje nytt medium var tekniken som sådan – inte de innehåll som tekniken förmedlade. Det spelade så att säga mindre roll om det var lätt underhållning eller folkupplysande nyheter som visades på TV-skärmen. Det faktum att det uppkommit ett medium som televisionen var mer betydelsefullt än vad som visades på den. Och visst äger detta sin riktighet: när TVn kom möblerades vardagsrummen om, och vi införde nya rutiner för det sociala umgänget (Kleberg 1994), generationer delades upp i TV-tittande föräldrar och biografbesökande ungdomar (Doherty 1988). Även idag kan vi iakta hur platt-TV-skärmarna får oss att tänka i inredningsestetiska termer.

I analogi med McLuhan skulle man kunna betrakta biblioteket som ett medium som bär sitt eget budskap: "the library is the message". Oberoende

av sitt innehåll, det vill säga vilka specifika volymer som biblioteken rymmer, har denna institution haft en genomgripande effekt på våra samhällen och kulturer i kraft av att mediera historien mellan generationer, och därmed vidareföra kunskaper vilka binder människor samman i ett gemensamt kulturarv. Något av denna bibliotekets samhällseliga och kulturella betydelse antyds också av det namn man åmnade ge det nyuppförda Bibliotheca Alexandrina,² inför dess invigning i april år 2002: "Library of Human Heritage and Advancement of Knowledge" (SvD 2/9 1995). Med sina samlingar av hela mänsklighetens arv till kommande generationer, och dess ambition att vidareutveckla det mänskliga vetandet, blir biblioteket både en förvaltande och förnyande institution.

* * *

Och här är vi tillbaks någonstans där denna essä började. Genom sin förmåga att skapa band mellan människor och bibringa historieuppfattningar, skapas känslor av delaktighet i föreställda gemenskaper – identitetsbaserade sammanslutningar av människor vilka aldrig mötts, men som enligt den brittiske historikern Benedict Anderson (1991/1993) så småningom skapar tankar om nationella identiteter och specifika nationella arv.

Den medietekniska utveckling kopplad till skrifttekniken som sedan de antika biblioteken skett har förstås varit enorm. De antika biblioteken bokrullar blir så småningom inbundna böcker, och med Gutenbergs tryckpress kan så småningom ordet, och därmed också tanken, reproduceras i exakt likadana kopior, vilket enligt Walter Ong skänker det skrivna och tryckta ordet ännu större auktoritet än vad som varit fallet inom handskriftkulturen. Med boktryckarkonstens reproduceringstekniker kunde ord, och de tankar de bar på, spridas i ökade upplagor jämfört med vad som var möjligt under den kirografiska epoken. De kunde sedermera med förfinade transportmöjligheter, inte minst järnvägen, spridas över större områden med en smidighet som inte tidigare varit möjlig. Boken är därmed det första massmediet, men följs så småningom av andra reproduktionsmedier: fotografiet, filmen, fonografen och så vidare.

I dagens av teknisk konvergens präglade medielandskap är det skrivna ordet inte längre bundet till boken som medium, utan texter vandrar till synes utan svårighet mellan olika tekniska reproduktionsplattformar. Fler och fler äldre texter får också digital form, och blir på så sätt lättare att sprida (och för rättighetsinnehavare svårare att kontrollera). Även här har biblioteken en roll i utvecklingen, även om man kan hävda att den är annorlunda än den var under antiken.

Om vi kan betrakta de antika biblioteken som centraliserande vad gäller mänsklighetens samlade kunskap, så fungerar biblioteken idag i högsta grad

² www.bibalex.org/English/index.aspx.

decentraliserande – de är inte längre institutioner för sammanställande och lagring av kunskap, utan lika mycket institutioner för att aktivt sända ut kunskap. De kunskapsförstärkande under antiken fick oftast bege sig till biblioteket, medan man idag har tillgång till många av världens bibliotek genom ny informationsteknik, framför allt World Wide Web och Internet. Därför är det också fullt logiskt att man på det nyuppförda Bibliotheca Alexandrina webbplats till exempel kan ta del av det föredrag som Googles vice VD, och "chief Internet evangelist", Vint Cerf höll i biblioteket i januari 2009 under titeln "The future of information and communication technology".³ Visserligen sysslade även de antika biblioteken med kopiering av bokrullar för spridning över större geografiska områden, men den förändring i skala för dylik spridning som Internet och World Wide Web medger betyder i detta hänseende att vi inte längre i fysisk bemärkelse behöver ta oss till biblioteken, men väl i virtuell bemärkelse, genom att logga in på deras webbplatser.

Att det just är Google som predikar informations- och kommunikationsteknikens lov är naturligtvis ingen slump. Sökmotorn Google (books.google.com) har sedan ett antal år scannat in miljontals böcker för att skapa världens största digitala databas över böcker. Vissa är copyrightskyddade och kan inte läsas i sin helhet, men det finns också hela böcker som inte längre är copyright-skyddade och därmed nedladdningsbara. Det är emellertid svårt att betrakta det som ett bibliotek. Googles affärsidé är byggd på samma princip som traditionella massmedier: man säljer användarna till annonsörer. I detta fall säljs man som användare till några av de stora internetbokhandlarna, vilka påpassligt uppträder på skärmens högra del, så att ett köp av boken är möjligt genom ett par enkla musklick. Att erbjuda en stor samling böcker är för Google endast ett medel för att uppnå detta i grunden ekonomiska mål. Detta skiljer den verksamheten från den som bedrivs vid det nyuppförda Bibliotheca Alexandrina. Likt sin föregångare innehåller det nya biblioteket läsesalar, mötesrum, bok- och skriftsamlingar, och man tillhandahåller även elektronisk tillgång till dessa. Man kan till och med besöka museet virtuellt, och ta del av vissa äldre manuskript. Dock inte den enda papyrusrulle daterad till 235 f.Kr. som låg härstamma från det ursprungliga biblioteket.⁴ Till skillnad från Googles webbsida är inte tillgången till dessa resurser omgärdad av reklam. Bibliotekens syfte är inte att gå med vinst, utan att förmedla kunskap, kultur, mening.

Biblioteket som modern kulturinstitution förutsätter dock att man införlivar och förhåller sig aktiv till utvecklingen av nya medier för förmedling av tankar och idéer. Därför är det heller inte förvånande att notera att Kungliga biblioteket från januari 2009 har införlivat det gamla Arkivet för ljud och bild (under en tid benämnt Statens ljud- och bildarkiv), till att bli en avdelning för audiovisuella medier. På motsvarande sätt som KB utgör Sveriges

³ webcast.bibalex.org/Cast/Offline.aspx?ID=oBNEBkPGvXZYZQle0jev2Q.

⁴ www.manuscriptcenter.org/Showroom/Sections/Rarities_Room.asp.

nationalbibliotek, utgör denna avdelning Sveriges nationalarkiv för audiovisuella medier, med samlingar av TV- och radioprogram, biografvisad film, videor och DVD:er, skivor och multimedier. Det spektrum av olika kulturtekniker som bär upp det mänskliga vetandet utökas närmast dagligen med nya varianter, och vi kan därför förvänta oss ytterligare förändringar av bibliotekens samlingar inom den närmaste framtiden.

* * *

Mot bakgrund av den bild som jag ovan målat upp, förstår man vidden av det ansvar det innebär att förestå ett bibliotek. Ämbetet har en lång historia, och på dess axlar vilar stora delar av den mänskliga kunskapen – i sanning ett mäktigt arv att förvalta. Det ämbete som vid biblioteket i Alexandria bars upp av bland andra grammatikern Zenodotos, geografen Eratosthenes och litteraturvetaren Aristarchos, bärs idag upp av moderna arvtagare. Södertörns högskola har i Louise Brunes person haft förmånen att under sitt biblioteks uppbyggnad haft en sådan ansvarstagande person, som vist förvaltats men samtidigt också förnyat denna traditionstygda institution.

Referenser

- Anderson, Benedict (1991/1993), *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Berg Eriksen, Trond (1987/1989): *Budbärarens övertag – Om orden som medium*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Carey, James W. (1975), "A Cultural Approach to Communication". I: *Communication*, vol. 2(1): 1-22.
- Crowley, David & Paul Heyer (1995), *Communication in History. Technology, Culture, Society*. White Plains, N.Y.: Longman.
- Dewey, John (1916), *Democracy and Education*. New York: Macmillan.
- Doherty, Thomas (1988), *Teenagers & Teenpics. The Juvenilization of American Movies in the 1950s*. Boston: Unwin Hyman.
- Gilgamesh-eposet* (u.å./2001): i översättning av Lennart Warring och Taina Kantola. Stockholm: Natur och kultur.
- Habermas, Jürgen (1981/1992), *The Theory of Communicative Action. Volume two: The Critique of Functionalist Reason*. Cambridge: Polity.
- Kleberg, Madeleine (1994), "Televisionen flyttar in. En analys av veckopressannonser för TV-apparater kring slutet av 1950-talet". I: Ulla Carlsson, Cecilia von Feilitzen, Johan Fornäs, Tove Holmqvist, Sven Ross & Hans Strand (red): *Kommunikationens korsningar. Möten mellan olika traditioner och perspektiv i medieforskningen*. Göteborg: Nordicom.
- McLuhan, Marshall (1964/1967), *Media. Människans utbyggnader*. Stockholm: Pan/Norstedts.
- Nordenstreng, Karle (1977), *Kommunikationsteori: Om massmedierna och kunskapsprocessen i samhället*. Stockholm: AWE/Gebbers.
- Ong, Walter J (1982/1991), *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*. Göteborg: Anthropos.
- Williams, Raymond (1961/1965), *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin.